

УДК 329.055.2–028.81(477)

**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ФЕНОМЕНА ПРАВОГО РАДИКАЛІЗМУ**
**THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY
OF THE PHENOMENON OF RIGHT RADICALISM**

Васильчук Є. О.,

доктор політичних наук, доцент кафедри філософії, політології та українознавства, Київський національний університет технологій та дизайну (Київ, Україна), e-mail: vasilchuk220384@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7119-5971>

Vasylychuk E. O.,

Doctor of Political Sciences, assistant professor of philosophy, political science and Ukrainian, Kyiv National University of Technology and Design (Kyiv, Ukraine), e-mail: vasilchuk220384@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7119-5971>

Проаналізовано теоретичні аспекти дослідження феномена правого радикалізму. Аналіз теоретичних підходів до дослідження правого радикалізму показав, що в сучасній науці триває дискусія щодо сутності, ідейного наповнення, оцінок форм і методів діяльності праворадикальних сил. Зазначено, що явище правого радикалізму потребує значно більшої дослідницької уваги задля широкого інформування громадськості, посадових осіб органів державної влади й управління щодо реальності загроз для суспільства і держави з боку правих радикалів, вчасного розроблення та реалізації комплексу заходів, спрямованих на локалізацію й зменшення їхньої протиправної активності.

Ключові слова: правий радикалізм, теоретичні аспекти, суспільно-політичні процеси, загрози.

The theoretical aspects of research of the phenomenon of right radicalism are analyzed. The analysis of theoretical approaches to the study of right radicalism has shown that in modern science, discussion on the essence, ideological content, assessments of the forms and methods of the activity of right-wing radical forces continues. It is noted that the phenomenon of right radicalism requires much more research attention in order to inform the public, officials of state authorities and management about the reality of threats to society and the state by right-wing radicals, timely development and implementation of a set of measures aimed at localization and reduction of their illegal activity.

Keywords: right radicalism, theoretical aspects, socio-political processes, threats.

Постановка проблеми. Крах у 1945 р. тоталітарних режимів у низці європейських країн та міжнародний осуд людиноненависницьких ідеологій аж ніяк не призвели до відходу з історичної авансцени і суспільно-політичного життя світоглядно-ідеологічних феноменів, породжених тоталітаризмом. Навпаки, у післявоєнний період спостерігалось стійке зростання реваншистських настроїв та відбувалися спроби відтворення окремих фрагментів ідеології, програматики, стилістики, форм і методів діяльності праворадикальних сил, які розгорнули свою діяльність у 1920–1940-х рр. І сьогодні правий радикалізм як суспільно-політичне явище демонструє високу живучість і адаптивність до мінливих соціальних умов.

У наш час правий радикалізм є суттєвим компонентом політичного життя багатьох країн світу. У сучасному політичному ландшафті він виявляється в діяльності, ціннісних настановах і орієнтаціях політичних еліт, окремих спільнот та

пересічних громадян. В умовах глобалізаційних викликів він набуває нових форм і виявів, його різноманітні модифікації слугують зручним способом адаптації до актуальної суспільно-політичної ситуації. За соціально-економічної нестабільності, корозії політичного життя та девальвації усталених духовно-культурних цінностей він стає вагомим чинником суспільно-політичних процесів.

Метою статті є аналіз теоретичних аспектів дослідження феномена правого радикалізму. Цією статтею автор відкриває цикл наукових публікацій, присвячених дослідженню суб'єктів правого радикалізму в Україні.

Виклад основного матеріалу. Загрози для суверенітету держави, атомарність суспільних відносин, криза традиційних політичних ідеологій та падіння довіри населення до наявних державно-політичних інститутів зумовлюють зміну форм і методів політичної діяльності. Традиційні агітаційні заходи і пропагандистські прийоми стрімко втрачають свою ефективність. Відбувається віртуалізація політики як сфери соціальної активності людини. На перший план висувається медіатизація політичного простору, внаслідок якої осмислений, континуальний політичний процес перетворюється на уривчастий театралізований калейдоскоп політичних картинок, а змагальність політичних сил між собою відбувається не шляхом розроблення і презентації науково обґрунтованих програм суспільного розвитку, а через ротацію залучених до своїх лав медійних особистостей, яскраві, а подекуди й вульгарні образи яких нав'язливо тиражуються засобами наочної реклами та мас-медіа.

Тотальна втрата сенсу суспільно-політичних процесів стимулює появу й поширення неконвенціональних і нелегітимних форм політичної участі, провокує непрогнозований сплеск деструктивних дій. За таких умов правий радикалізм виявляється як небезпечна суспільно-політична і соціокультурна традиція, що характеризується підвищено емоційним сприйняттям реальності, максималізмом в оцінках та діях, граничним спрощенням і примітивізацією розуміння складних соціальних проблем, здатністю його акторів легко переходити до нелегітимних форм політичної участі, а в окремих випадках і до відверто кримінальної діяльності, що загрожує безпеці суспільства і держави. Через це термін «правий радикалізм» доволі часто стає вагомим компонентом аналізу й опису таких явищ, як «екстремізм», «тероризм», «кібертероризм», «революціонаризм», «кольорова революція» тощо.

Зазначені обставини продовжують утримувати проблематику правого радикалізму у фокусі уваги представників різних галузей соціогуманітаристики. Протягом десятиліть було вироблено значну кількість концептуальних підходів, які мали пояснити ідеологічний зміст та спрямованість соціальної практики суб'єктів правого радикалізму. Інтернаціоналізація сучасної науки дозволила дослідникам сформулювати досить

системне уявлення про його сутність і вияви в реальному політичному житті.

У науковому та політичному дискурсах досліджуваний феномен має доволі широкий діапазон термінологічних визначень. Серед них найпоширенішими є «фашизм», «неофашизм», «нацизм», «неонацизм», «правий екстремізм», «правий радикалізм», «ультраправі» тощо. Безсумнівно, вживання термінів «фашизм» і «нацизм» поза історичним контекстом, з огляду на їхню усталену негативно-оцінювальну конотацію, радше перетворює ці визначення на засоби дифаматії або незручні ярлики для політичних опонентів, аніж становить наукову інтерпретацію конкретних явищ суспільно-політичного життя в наш час. Крім того, ставлення різних праворадикальних рухів, партій та спільнот до фашистського режиму в Італії, націонал-соціалістського режиму в Німеччині та їхніх аналогів в інших європейських країнах, які існували протягом 1920–1940-х рр., є неоднозначним і коливається від сліпого копіювання або часткового відтворення їхньої стилістики, ідеології, програматики, форм і методів діяльності до демонстративного дистанціювання від цих історично віджилих політичних практик.

Також значною мірою видається безпідставним використання терміну «правий екстремізм». У законодавстві багатьох країн під визначення «екстремізм» підпадають кримінально карані діяння, які створюють реальну загрозу для безпечного існування суспільства і держави. Через це оперування цим терміном автоматично передбачає юридичну інтерпретацію досліджуваного явища, що суттєво звужує межі цього дослідження. Хоча, безумовно, в окремих випадках уживання терміну «правий екстремізм» є доцільним для позначення протиправної діяльності окремих осіб або спільнот певної ідеологічної спрямованості. З огляду на це, термін «правий радикалізм» має асоціюватися з консервативними політичними силами, діяльність яких виходить за межі норм домінантної в суспільстві політичної культури.

Завершення «холодної війни», низка «оксамитових» революцій у країнах Східної Європи, «парад суверенітетів», який завершився розпадом Радянського Союзу, спричинили стрімке поширення й утвердження ліберально-демократичних цінностей у переважній більшості європейських країн. Проте поряд із цими демократичними перетвореннями в суспільному житті європейського континенту почали з'являтися інші проблеми, пов'язані, насамперед, зі змінами напрямків та розширенням масштабів міграційних потоків, що призвели до виникнення етноконфесійних конфліктів, зростання безробіття, поглиблення криміногенних тенденцій тощо.

Саме в цей час європейські ультраправі політичні сили, які тривалий час перебували в маргінальному становищі, у багатьох випадках несподівано для себе почали набувати популярності та політичного впливу серед населення та стрімко посилювати власну електоральну значущість.

Нестримна соціальна демагогія і популізм, резонансні політичні акції як основні індикатори активності правих радикалів спричинили суттєве збільшення інтересу до їхньої діяльності з боку політичного істеблшменту, науково-експертних спільнот, засобів масової інформації та пересічних громадян.

Спроби негативно-оцінювальної інтерпретації діяльності ультраправих об'єднань зумовили шаблонно-поверхневі підходи до дослідження цього явища. З огляду на необхідність формування об'єктивних, науково обґрунтованих уявлень про діяльність праворадикальних політичних сил, їхні ідеологічні доктрини, програматику, походження й інституціонально-організаційні структури, актуальним є питання щодо спроможності наявних теоретичних підходів адекватно і комплексно розкрити це явище в його тісному взаємозв'язку з актуальними процесами, тенденціями та закономірностями суспільно-політичного розвитку.

У радянський період феномен правого радикалізму став предметом особливої дослідницької уваги науковців, які перебували на позиціях марксистсько-ленінської методології та близьких до неї принципів. Серед наявного масиву наукових досліджень варто відзначити монографію О. Галкіна «Соціологія неофашизму», яка свого часу стала одним із перших комплексних пошуків, присвячених розкриттю сутності правого радикалізму. На широкому фактологічному матеріалі автор цієї наукової праці проаналізував ультраправі спільноти Італії, ФРН, Франції, Великої Британії та США. У межах сформованого в радянському суспільствознавстві панівного ідеологічного тренду автор серед причин виникнення таких політичних сил указує на те, що вони є продуктом кризи і поступового занепаду тодішніх капіталістичних країн. Так, зокрема, він зазначає: «Праві радикали експлуатують глибоке невдоволення вадами системи, її неспроможністю розв'язати суспільні проблеми. Тому їхня «зоряна мить» настає тоді, коли суперечності панівної системи виступають назовні та криза набуває гострих форм» [14, с. 34]. Така категоричність в оцінках цього явища пояснюється насамперед залежністю радянської системи соціогуманітарних наук від офіційної ідеологічної ортодоксії.

Варто наголосити, що радянські суспільствознавці досліджували будь-які вияви політичного радикалізму виключно на матеріалах держав-антагоністів Радянського Союзу і країн соціалістичного табору. У цьому надмірно ідеологізованому науковому середовищі поширеною була думка про те, що існування виразників цих ідейно-політичних доктрин і соціальних практик є несумісним з офіційною ідеологією та принципами мирного співіснування країн, які обрали соціалістичний шлях розвитку. Тому переважна більшість наукових досліджень того періоду була присвячена проблемам поширення ідей політичного радикалізму і застосування різноманітних екстремістських практик у країнах Західної Європи та США.

Особливого значення радянські науковці надавали проблемам зростання реваншистських настроїв у післявоєнній Німеччині й Італії, появи та поширення праворадикальних рухів у західноєвропейських країнах. Грунтовний аналіз соціальної бази правих радикалів, суспільно-політичні механізми активізації діяльності та критика їхніх ідеологічних доктрин містяться в наукових працях О. Галкіна [12–14], О. Бланка [5–8], А. Єфремова [18], В. Ломейка [24], Б. Лопухова [25], Г. Філатова [35] та ін., що стали класичними для сучасних дослідників правого радикалізму.

Особливу увагу радянські та ліві західноєвропейські дослідники, зокрема, з колишньої Німецької демократичної республіки, зосереджували на діяльності Націонал-демократичної партії Німеччини (НДПН), яка продемонструвала суттєве зростання свого впливу під час виборчої кампанії до бундестагу в 1969 р. Радянські історики О. Галкін, Ф. Новік, Б. Бессонов, В. Єжов досить ретельно аналізували діяльність НДПН та споріднених із нею праворадикальних об'єднань, їхніх історичних аналогів та ідеологічних попередників. Сучасний дослідник правого радикалізму О. Антонов, зокрема, зазначає: «Методологічною основою їхніх досліджень аж до початку 1990-х рр. залишалася довоєнна оцінка Комінтерном «класичного» фашизму з поправками на сучасність» [3, с. 4]. Через це праворадикальні організації, створені в післявоєнний час, трактувалися науковцями-марксистами як «неофашистські», а в ідеологічному сенсі визначалися як прямі спадкоємці німецького нацизму й італійського фашизму.

Так, К. Зародов розглядає неофашизм як «спадщину минулого, головне знаряддя великого капіталу проти робітничого руху, що має своє «класове обличчя» [31, с. 9]. На думку О. Галкіна, ідеологія правого радикалізму, «незважаючи на відмінності в конкретних гаслах і вимогах, є у своїй основі зліпком з ідеології фашизму» [14, с. 134]. Схожої позиції дотримується й німецький історик Р. Опітц, який вважає, що фашизм та його повоєнні модифікації є нерозривно пов'язаними між собою, оскільки головні ідейні компоненти фашизму наявні і в ідейному багажі неофашистів [див. 28]. Зазначені науковці трактували праворадикальні сили суто як знаряддя великого монополістичного капіталу, які діяли виключно в його інтересах, проти робітничого руху в різних країнах. Активізація правих радикалів зазвичай пов'язувалася з посиленням «західнонімецького імперіалізму». Таким чином, у працях марксистських авторів правий радикалізм та неофашизм як один із його виявів уважаються результатом адаптації уламків старої ідеології до нових історичних і політичних реалій.

Попри вузькість методології марксистських досліджень, вищевказані автори намагалися відобразити різні ідеологічні течії, наявні в європейському праворадикальному середовищі. Зокрема, О. Галкін розрізняє власне фашистські організації та модифіковані – неофашистські

[14, с. 123–128]. Його думка є співзвучною до позиції Б. Лопухова, який вважає, що своєрідним нововведенням у неофашистському русі стала «заміна расистського підходу на «інноваційний неорасизм», що орієнтується не на одну націю і народ, як це є характерним для праворадикальних ідеологій 1920–1940-х рр., а на єдину європейську білу расу» [25, с. 105]. Інший дослідник – Ф. Новік – у правому радикалізмі виокремлює екстремістську і помірковану течії [27, с. 31–33]. Такі диференційовані оцінки є актуальними й для сучасних дослідників.

Проте, незважаючи на жорсткі ідеологічні обмеження, радянські науковці зробили значний внесок в осмислення феномена правого радикалізму. У низці досліджень А. Грачова [17], В. Вітюка, С. Ефірова [9] та ін. значну увагу приділено аналізу соціально-економічних і суспільно-політичних передумов виникнення та поширення правого радикалізму. Поглиблення соціально-класового і майнового розшарування капіталістичних суспільств, на думку цих авторів, неухильно призводить до появи та поширення різних форм ультраправого політичного насильства як засобів досягнення поставлених цілей.

Схожого погляду в оцінюванні правого радикалізму дотримувалися й дослідники Німецької демократичної республіки й ідейно наближені до них історики-марксисты з ФРН, такі як Р. Кюнле, Р. Опітц, Ю. Поморін, Р. Юнге та ін. [див. 30]. Штучна звуженість наукового підходу, прихильниками якого були марксистські автори, не дозволила їм повною мірою адекватно й об'єктивно проаналізувати діяльність праворадикальних сил на європейському континенті.

Тотальна ідеологізація марксистського суспільствознавства суттєво обмежувала можливості для визначення об'єктивних причин виникнення та поширення правого радикалізму, його сутнісних ознак і характеристик. У цьому контексті заслуговує на увагу думка І. Морозова: «Ідеологічний підхід, у межах якого радянське суспільствознавство було змушене агрегувати до наукової сфери політичне протистояння правлячих кіл СРСР як із системами західних демократій, так і з неортодоксальними промарксистськими рухами, ускладнював об'єктивне всебічне оцінювання феномена екстремізму» [26, с. 6].

Водночас науковий доробок радянських науковців та європейських дослідників-марксистів щодо вивчення соціальних витоків, причин виникнення, осмислення ідейно-політичних особливостей окремих різновидів правого радикалізму заслуговує на увагу, оскільки він містить відпрацьовані методологічні засади дослідження цього феномена, що лишаються актуальними й у наш час. Спорадичні вияви правого радикалізму в СРСР, як-то демонстрація окремими радикально налаштованими індивідами різноманітних елементів нацистської символіки, спроби створення підпільних неонацистських і націоналістичних угруповань, як правило, фіксувалися та документувалися лише органами

внутрішніх справ і державної безпеки, а відомості про них протягом тривалого періоду не потрапляли до наукового обігу.

Особливості характеру і перебігу суспільно-політичних перетворень наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. суттєво актуалізували дослідження правого радикалізму, який став предметом усебічного наукового осмислення. На відміну від своїх попередників, пострадянські автори, досліджуючи сучасний правий радикалізм, дотримуються принципу плюралізму думок. Це пов'язується, насамперед, із процесом поступової деідеологізації суспільних наук, кардинальними змінами природи, ідейного змісту та спрямованості суспільно-політичних процесів зазначеного періоду.

Так, дослідник виявів правого радикалізму в радянському суспільстві С. Чарний у публікації «Нацистські групи в СРСР у 1950–1980-х рр.» наводить відомості про існування близько двох десятків різноманітних праворадикальних груп. Розрізнені відомості про них можна знайти також і в праці російського публіциста І. Стогова «Революція зараз!». Для зручності з'ясування причин їх появи й особливостей функціонування С. Чарний поділяє радянських правих радикалів на дві групи: «стиляги» і «політики» [36, с. 71]. «Стилягами», на думку С. Чарного, були активісти праворадикальних груп, яких приваблювала зовнішня естетика німецького нацизму (ритуали, символіка у вигляді розпізнавальних знаків тощо). Як правило, діяльність радянських правих радикалів мала характер гри і виявлялася, в основному, у відкритій (наскільки це було можливо), епатажній демонстрації нацистської символіки (кустарно виготовлених пов'язок, прапорів, предметів фалеристики), з огляду на табуйоване ставлення до її використання. Перетворитися на впливові об'єднання ці групи не змогли і продовжували функціонувати, залишаючись за своєю сутністю політичними маргіналами.

Під категорію «політиків», за твердженням С. Чарного, потрапляли «...цілком дорослі люди, які іноді входили до складу певних дисидентських груп» [36, с. 73]. Для них орієнтирами були не нацистська символіка, а історичні фігури Третього Рейху та антисемітизм як один із компонентів расової теорії, що знайшов свій розвиток у працях А. Гітлера «Моя боротьба» й А. Розенберга «Міф ХХ століття» та сформував доктринальні засади ідеології нацизму. Структурні утворення цієї категорії правих радикалів (які, виходячи з кількісного аспекту, підпадають під визначення «гуртків») зазвичай привласнювали гучні самоназви, що мали політизований, епатажний характер.

У дослідженнях С. Чарного та І. Стогова з посиланням на архівні документи товариства «Меморіал» згадуються такі виниклі протягом 1950–1980-х рр. праворадикальні угруповання:

- «Народно-демократична партія Росії» В. Поленова;
- «Російська національна партія» В. Соленева;

- «Російська націонал-соціалістична партія» О. Добровольського;
- «Нова робітничая націоналістична партія Росії» О. Веденкіна;
- група «оасівців-націонал-соціалістів»;
- «Незаконна організація фашистів»;
- «Естонська націонал-фашистська партія» С. Жолдіна [33, с. 56; 36, с. 71–78].

Цей перелік охоплює лише ті праворадикальні групи, за фактом існування яких було порушено кримінальні справи. Усі одиничні вияви правого радикалізму охопити і висвітлити практично неможливо.

Українським науковцем Е. Андрущенком із посиланням на архівні матеріали Служби безпеки України наводяться відомості про викриття в 1947 р. в Луганській області підпільної групи під назвою «Українська націонал-соціалістична робітничая партія» на чолі з М. Дніпраним. У своїй «програмі» ця «партія» проголошувала необхідність «боротьби проти сталінського самодержавства», «виходу України зі складу СРСР» і створення «вільної, незалежної української держави» [32].

Західноєвропейські дослідники, не будучи обмеженими кон'юнктурними ідеологічними штампами та кліше, здійснили значний прорив у дослідженні явища правого радикалізму. Цікавою в методологічному сенсі є монографія «Праворадикальний популізм у Західній Європі» під авторством Х.–Г. Бетца. У ній указаний автор констатує, що зростання електоральної популярності ультраправих політичних сил наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. має сталий характер, на відміну від випадкових успішних досягнень правих радикалів протягом 1960–70-х рр. Ультраправі «реакційні ретрогради» епохи молодіжних і студентських бунтів у Західній Європі, на думку цього автора, не можуть конкурувати із сучасними, досить потужними суб'єктами правого радикалізму, які стали «транснаціональним політичним феноменом». Х.–Г. Бетц характеризує суспільно-політичну ситуацію, в умовах якої відбувалося становлення досліджуваного явища, таким чином: «Політичний клімат 1980-х рр. позначений розчаруванням в основних соціальних і політичних інститутах та глибокою недовірою до їхньої діяльності, послабленням і розпадом електоральних союзів, посиленням політичної фрагментації та зменшенням електоральної стійкості» [37, с. 18].

Привертає увагу сучасних дослідників і монографія «Правий радикалізм у Західній Європі» німецького політолога Г. Кітшельта. Вона, на думку сучасних науковців, вважається класичним компаративним дослідженням ультраправих партій і залишається впливовою науковою працею в дискусії щодо цього феномена [див. 16, с. 218]. Г. Кітшельт досліджує сучасний правий радикалізм як продукт трансформації партійних систем країн Західної Європи. Розглядаючи електоральні досягнення європейських праворадикальних партій у їхньому взаємозв'язку із суспільно-політичними та соціально-економічними умовами, цей автор

доходить висновку про те, що популярність таких політичних сил визначається єдністю трьох основних передумов:

– наявністю розвинутого капіталістичного постіндустріального суспільства, що поглиблює політичні суперечності між ліволібертарними і правоавторитарними виборцями;

– конвергенцією (стратегічним зближенням) провідних лівих і правих партій, тобто соціал-демократів або соціалістів, з одного боку, та християнських демократів або консерваторів – з іншого;

– реалізацією ультраправими партіями «переможної формули», що передбачає поєднання ліберально-ринкових економічних поглядів із прихильністю до політичної авторитарної позиції щодо демократії прямої участі, громадянського статусу і свободи вибору способу життя [39, с. 44].

Інший німецький науковець – М. Мінкенберг – у своїй монографії «Новий правий радикалізм у порівнянні» значною мірою коригує висновки Г. Кітшелта. Зокрема, він приділяє однакову увагу як структурі політичних можливостей сучасних праворадикальних партій, які він досліджує на прикладі ФРН, Франції та США, так і позаполітичним аспектам реалізації їхнього електорального потенціалу. М. Мінкенберг указує на те, що сучасні ультраправі партії є досить новим політичним феноменом. Разом із тим автор підкреслює спадкоємність праворадикальної думки «фашистської» та «постфашистської» епохи на підставі аналізу концепцій націоналізму, фашизму і консерватизму [40, с. 5].

Основою методологічної моделі цього автора є теза про те, що студентські повстання 1968 р. в західноєвропейських країнах спричинили радикальні трансформації культурного, суспільного та, як наслідок, економіко-політичного дискурсу. Ці події, схарактеризовані автором як «лібертарна постматеріалістична революція», згодом зумовили наступ «правоавторитарної контрреволюції», яка виявила себе в появі нових ультраправих партій, що протистоять переоцінюванню «старих», традиційних цінностей. Через це вагомими атрибутивними ознаками сучасного правого радикалізму М. Мінкенберг уважає контрреволюційність щодо «нових лівих» та їхніх прихильників, а також «етнократичну» систему поглядів, яка поєднує етноцентризм і авторитаризм [40, с. 9].

Монографія «Правий екстремізм у Західній Європі» за авторством Е. Картер ґрунтується на результатах аналізу внутрішньої організації, ідеології та електоральних показників сорока праворадикальних партій, що були учасниками суспільно-політичних процесів у чотирнадцятих європейських країнах протягом 1979–2003 рр.

У межах своєї наукової праці цей автор виокремлює декілька груп чинників політичної пропозиції з урахуванням їхнього впливу на електоральні успіхи різних праворадикальних партій, а саме:

- тип ідеології;
- внутрішня організація партій та партійне керівництво;

– партійна система певної держави, включаючи питання щодо значущості конвергенції провідних лівих і правих партій;

– вплив національних електоральних інститутів [38, с. 11].

Е. Картер виокремлює п'ять ідеологічних типів сучасних праворадикальних політичних сил: неонацистські, неофашистські, авторитарні ксенофобські, неоліберальні ксенофобські та неоліберальні популістські. Автор зазначає, що тип ідеології є лише одним із чинників, які впливають на результати партій на виборах, проте, на її думку, авторитарні ксенофобські, неоліберальні ксенофобські та неоліберальні популістські партії мають значну перевагу над двома іншими типами ультраправих партій [38, с. 76].

Деякі дослідники, зокрема В. Віпперманн і К. Хольц, стверджують, що ідеологічним підґрунтям наявних ультраправих партій є їхні аналоги 1920–1940-х рр., а тому вважають їх неофашистськими. Інші науковці, такі як А. де Гранд, Л. Вайнберг, Ф. Польманн, Д. Робертс, посилаючись на специфіку організаційних форм сучасних праворадикальних спільнот, намагаються довести їхню «позафашистську» спрямованість [див. 1, с. 181–182]. Очевидно, така думка зумовлена категоріальною «розмитістю» фашизму в сучасній науці та дифамаційно-прикладним застосуванням цього терміну в публічній риториці політичних і громадських діячів. Для правих радикалів, поза всяким сумнівом, є доволі болючим ототожнення своїх спільнот із «фашистськими», адже це може призвести до заборони їхньої діяльності та негативного ставлення до них із боку широких верств населення.

З огляду на це, неабиякої популярності в сучасній науці набуває термін «правопопулістські партії». Так, Д. Курносов у своєму дослідженні «Еволюція праворадикальних партій і рухів у сучасній Великій Британії» вказує на те, що розмаїття інтерпретацій феномена сучасного правого радикалізму значною мірою спричинює категоріальне обґрунтування термінів «неофашизм», представники якого вважаються спадкоємцями історичних аналогів 1920–1940-х рр., і «сучасний праворадикальний популізм», характерними рисами якого є піддавання сумніву легітимності наявної партійно-політичної системи, спекулювання на суперечностях розподільчої політики держави, захист «національної ідентичності», що постулюється в межах як «громадянської», так і «етнічної» нації. На його думку, формування «сучасного праворадикального популізму» значною мірою зумовлено поєднанням глобальних і локальних соціально-економічних та політичних чинників (масова імміграція до країн Західної Європи, «деіндустріалізація» і зростання сектора послуг в економічно розвинених країнах, що спричинило зниження соціального статусу вагомій частини найманих працівників та поширення моделі «нестійкої зайнятості», а також еволюція ідейних позицій «системних» політичних партій) [20, с. 26].

Цю думку продовжує С. Погорельська: «Поняття «правий популізм» є правомірним із наукового погляду, адже використовується для позначення політичних феноменів, що за своїми сутнісними параметрами відрізняються як від традиційного консерватизму, так і від правого радикалізму. Зазвичай цим терміном характеризуються партії та рухи правої політичної орієнтації, які виникли в західних демократіях приблизно в один і той самий час – у другій половині 1980-х рр. та об'єднуються низкою формальних ознак» [29, с. 55]. Правий радикалізм у її трактуванні – це «політична ідеологія, що базується на ультра націоналістичних уявленнях і спрямовується проти ліберальної демократії з її індивідуалізмом і універсалізмом основних прав і свобод.

С. Погорельська зазначає: «Ультра націоналістичне ядро праворадикального мислення полягає в загостренні критеріїв національної приналежності (етнічних, культурних, релігійних), в ототожненні їх з уявленнями про колективну гомогенність та в поєднанні цих уявлень з авторитарними політичними моделями» [29, с. 56]. Варто зазначити, що праворадикальні партії досить часто підпадають під визначення «правопопулістських», а власне праворадикальними називають відверто екстремістські та напіввійськові організації [29, с. 59]. З огляду на це, останнім часом відсутність відверто негативних конотацій спричинила доволі широке поширення терміну «правий популізм» у політичному і науковому обігу.

В українській політичній науці явище правого радикалізму лишається вкрай малодослідженим. Зазвичай його суб'єкти фігурують в аналітичних звітах різноманітних правозахисних організацій та найчастіше пов'язуються з учиненням протиправних дій на етнонаціональному або релігійному ґрунті. Аналіз нечисленних публікацій і наукових праць доводить, що це явище ще не стало повноцінним предметом фахових досліджень.

Вітчизняні науковці переважно зосереджують свої творчі зусилля на дослідженні форм і методів діяльності правих радикалів. Як правило, їхню увагу привертають найбільш резонансні події, скоєні за участі або безпосередньої організації праворадикальних сил. Серед доробків такого спрямування потрібно виокремити наукові праці Е. Андрющенка [2], В. Бакальчук [4], В. Головка [15], В. Лернатовича [21] та ін. У них автори надають ретроспективний опис діяльності правих радикалів, наводять відомості про їхню соціальну базу, орієнтовну чисельність, деякі акції, що набули значного суспільного резонансу. Здебільшого правий радикалізм у таких дослідженнях інтерпретується як побічний, аномальний вияв політичної активності за перманентної соціально-економічної та суспільно-політичної нестабільності, що пов'язується зі скоєнням правими радикалами протиправних дій на ґрунті нетерпимості або різноманітних силових провокацій із політичними силами протилежної ідеологічної спрямованості чи працівниками правоохоронних органів.

Інші автори, серед яких варто відзначити А. Умланду [42–43], В. Лихачова [22–23], А. Шеховцова [41], І. Стряпка [34], С. Вишинського [10–11], намагаються дослідити процеси зародження й еволюцію ідейно-політичних уявлень правих радикалів, форми і методи їхньої маніфестації в реальному політичному житті. Разом із тим у працях згаданих авторів досить часто спостерігається надмірне захоплення конкретними резонансними фактами протиправної діяльності правих радикалів без заглиблення в процеси, що сприяють відтворенню праворадикальних ідеологічних доктрин, які є провідним мотиватором їхніх учинків.

Від 2014 р. роль правих радикалів у суспільному житті України значно посилюється. Їхня низька електоральна результативність суттєво компенсується вуличним акціонізмом і активізмом, які стають вагомою загрозою для громадського порядку та безпеки громадян. Зростаюча хвиля політично мотивованого і вуличного насильства спричинила зміну ставлення до цього явища в політичному дискурсі України. Якщо раніше правий радикалізм переважно ототожнювався з маргінесом і не був предметом особливої уваги публічних політиків, громадських діячів та засобів масової інформації, то сьогодні активісти праворадикальних об'єднань доволі часто маркуються в публічній риторичі як «екстремісти», «бойовики», «погромники», «неофашисти» тощо. Сам термін «правий радикалізм» через протиправну активність його суб'єктів набув гострої негативно-оцінювальної конотації. Ця стійка тенденція спостерігатиметься при дослідженні діяльності правих радикалів в Україні.

Висновки. Отже, аналіз теоретичних підходів до дослідження правого радикалізму показав, що в сучасній науці триває дискусія щодо сутності, ідейного наповнення, оцінок форм і методів діяльності праворадикальних сил. У наявних наукових працях зазначається, що правий радикалізм є продуктом кризових соціальних умов і виявляється в умовах поглиблення економічної та політичної нестабільності, несформованості або деформації усталених духовних ідеалів. Також безспідставно сучасні дослідники указують на низку загроз і ризиків для демократії й інститутів громадянського суспільства, які надходять або можуть потенційно надходити з боку ультраправих. Через це деякі автори стосовно конкретних подій цілком обґрунтовано застосовують терміни «правий екстремізм» або «праворадикальний тероризм», у такий спосіб підкреслюючи протиправний характер діяльності окремих праворадикальних сил.

Значна увага зосереджується на особливостях впливу правих радикалів на політичний вибір населення. Нестримна соціальна демагогія, свідоме спрощення актуальних соціальних проблем і пропозиція примітивних рецептів щодо їх розв'язання, зазвичай насильницьким шляхом, спричинили появу в науковій літературі терміну «правий популізм», який безпосередньо пов'язується з діяльністю праворадикальних сил.

Серед українських науковців правий радикалізм ще не став предметом ретельного вивчення. Проте зростання насильницьких акцій та пов'язаних з ними небажаний суспільний резонанс спричинює появу аналітичних матеріалів, що стосуються діяльності ультраправих.

Загалом, явище правого радикалізму потребує значно більшої дослідницької уваги задля широкого інформування громадськості, посадових осіб органів державної влади й управління щодо реальності загроз для суспільства і держави з боку правих радикалів, вчасного розроблення та реалізації комплексу заходів, спрямованих на локалізацію і зменшення їхньої протиправної активності.

Перспективами подальших досліджень є розкриття сутності феномену правого радикалізму як суспільно-політичного явища в Україні.

Список використаних джерел

1. Алленов, СГ., 2007. 'Фашизм – многоликий и... безликий?', *ПОЛИС*, №2, с.181–182.
2. Андрущенко, ЕС., 2015. 'Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015 рр.)', дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01, 284 с.
3. Антонов, АЕ., 2018. 'Правый экстремизм и радикализм в Федеративной Республике Германия: Национал-демократическая партия и «Движение за Германию»', автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новое и новейшее время)», 27 с.
4. Бакальчук, ВО., 2011. 'Сучасні тенденції розвитку правого радикалізму в українському суспільстві', *Стратегічні пріоритети*, №3 (20), с.39–44.
5. Бланк, АС., 1979. 'Неонацизм – орудие реакции', М.: *Знание*, 63 с.
6. Бланк, АС., 1985. 'Неонацизм – реваншизм: мифы «психологической войны»', М.: *Мысль*, 239 с.
7. Бланк, АС., 1970. 'Неонацизм: уроки истории и современность', М.: *Знание*, 48 с.
8. Бланк, АС. 'Старый и новый фашизм: политико-социологический очерк', М.: *Политиздат*, 257 с.
9. Витюк, ВВ., '«Левый» терроризм на Западе: история и современность', М.: *Наука*, 315 с.
10. Вишинський, С. 'Обличья націоналізму: «Правий сектор»'. URL: <http://s-vyshynsky.vkursi.com/6978.html>.
11. Вишинський, С. 'Обличья націоналізму: «припартійні» праві». URL: <http://s-vyshynsky.vkursi.com/6988.html>.
12. Галкин, АА., 1967. 'Германский фашизм', Акад. наук СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений, М.: *Наука*, 399 с.
13. Галкин, АА., 1994. 'Российский фашизм?', *Социологический журнал*, №2, с.17–27.
14. Галкин, АА., 1971. 'Социология неонацизма', М.: *Наука*, 198 с.
15. Головкин, В., 2010. 'Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.*, Вип.19 (2), с.248–276.
16. Гончаров, ИИ., 2009. 'Современные теоретико-методологические подходы к изучению праворадикальных партий Западной Европы', *Молодой ученый*, №11, с.218–220.
17. Грачев, АС., 1986. 'Политический экстремизм', М.: *Мысль*, 269 с.
18. Ефремов, АЕ., 1970. 'Коричневая угроза', М.: *Политиздат*, 152 с.
19. 'История фашизма в Западной Европе', М.: *Наука*, 616 с.
20. Курносов, ДД., 2014. 'Праворадикальные партии и движения в современной Великобритании', дисс. ... канд.полит. наук: спец. 23.00.02, 165 с.
21. Лернатович, ВБ., 1997. '«Правий» радикалізм і національна ідея (на матеріалах української і російської праворадикальної преси 1989–1996 років)', дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.03, 182 с.
22. Лихачев, В., 2014. '«Правый сектор» и другие: национал-радикалы и украинский политический кризис конца 2013 – начала 2014 года', *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*, Т.11, №2 (22), с.75–116.
23. Лихачев, В., 2016. 'Правые радикалы по обе стороны российско-украинского конфликта', *Russie Nei Visions*, №95, 34 с.
24. Ломейко, ВБ., 1968. 'Есть ли шансы у нового Адольфа?', М.: *Международ. отношения*, 208 с.
25. Лопухов, БР., 1985. 'Неофашизм: опасность для мира', М.: *Молодая гвардия*, 175 с.
26. Морозов, ИЛ., 2010. 'Левый экстремизм как политический феномен второй половины XX – начала XXI веков: эволюция стратегии и тактики', автореф. дисс. ... д-ра полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии», 43 с.
27. Новик, ФИ., 1976. 'Неонацизм в ФРГ: подьемы и поражения. 1949–1974 гг.', 224 с.
28. Опитц, Р., 1988. 'Фашизм и неонацизм', 280 с.
29. Погорьельская, СВ., 2004. '«Вечно вчерашние»: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе', *Мировая экономика и международные отношения*, №3, с.51–63.
30. Поморин, Ю., 1980. 'Неонацисты', 294 с.
31. 'Современный фашизм: его обличье и борьба с ним', Прага, 202 с.
32. 'Специальное сообщение о вскрытой и ликвидированной антисоветской группе в Ворошиловградской области, именуемой себя «Украинской национал-социалистической рабочей партией»', *Галузевий державний архів Служби безпеки України*, Ф.16, оп.1, Спр.625, Арк.21–39.
33. Стогов, И., 2001. 'Революция сейчас!', СПб.: *Амфора*, 336 с.
34. Стряпко, Ю., 2015. 'Визначення феномена крайніх правих політичних партій', *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*, №1, с.225–233.
35. Филатов, ГС., 1984. 'Фашизм, неонацизм и антифашистская борьба в Италии', М.: *Наука*, 381 с.
36. Чарный, СА., 2004. 'Нацистские группы в СССР в 1950–1980-е годы', *Неприкосновенный запас*, №5 (37), с.71–78.
37. Betz, H.-G., 1994. 'Radical right-wing populism in Western Europe', New York: *St Martin's Press*, 200 p.
38. Carter, E., 2005. 'The extreme right in Western Europe: success or failure?', Manchester: Manchester University Press and New York: *Palgrave*, 271 p.
39. Kitschelt, H., 1995. 'The radical right in Western Europe: a comparative analysis', Ann Arbor: *University of Michigan Press*, 332 p.
40. Minkenberg, M., 1993. 'Die neue radikale rechte im vergleich', USA, Frankreich, Deutschland, Opladen: *Westdt*, 411 p.
41. Shekhovtsov, A., 2013. 'Provoking the Euromaidan, URL: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/anton-shekhovtsov/provoking-euromaidan>.
42. Umland, A., 2005. 'Concepts of Fascism in Contemporary Russia and the West', *Political Studies Review*, Vol.3, №1, p.34–49.
43. Umland, A., 1997. 'The Post-Soviet Russian Extreme Right', *Problems of Post-Communism*, Vol.44, №4, p.53–61.

References

1. Allenov, SG., 2007. 'Fashizm – mnogolikij i... bezlikij? (Fascism – many-sided and ... faceless?)', *POLIS*, №2, s.181–182.
2. Andrjushhenko, ES., 2015. 'Ukrai'ns'ki pravoradykal'ni organizacii' u konteksti suspil'no-politychnyh procesiv (kinec' 1980-h – 2015 rr.) (Ukrainian Right-Radical Organizations in the Context of Socio-Political Processes (late 1980s – 2015))', dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.01, 284 s.
3. Antonov, AE., 2018. 'Pravjy jekstremizm i radikalizm v Federativnoj Respublike Germanija: Nacional-demokraticeskaja partija i «Dvizhenie za Germaniju» (Right-wing extremism and radicalism in the Federal Republic of Germany: the National Democratic Party and the Movement for Germany)', avtoref. diss. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.03 «Vseobshhaja istorija (novoe i novejshee vremja)», 27 s.

4. Bakal'chuk, VO., 2011. 'Suchasni tendencii' rozvytku pravogo radykalizmu v ukrai'ns'komu suspil'stvi (Contemporary trends in the development of right radicalism in Ukrainian society)', *Strategichni priorytyty*, №3 (20), s.39–44.
5. Blank, AS., 1979. 'Neonacizm – orudie reakcii (Neo–Nazism – an instrument of reaction)', M.: *Znanie*, 63 s.
6. Blank, AS., 1985. 'Neonacizm – revanshizm: mify «psihologicheskoy vojny» (Neo–Nazism – Revanchism: The Myths of «Psychological War»)', M.: *Mysl'*, 239 s.
7. Blank, AS., 1970. 'Neonacizm: uroki istorii i sovremennost' (Neo–Nazism: Lessons from History and Modernity)', M.: *Znanie*, 48 s.
8. Blank, AS. 'Staryj i novyj fashizm: politiko–sociologicheskij ocherk (Old and New Fascism: Political – Sociological Essay)', M.: *Politizdat*, 257 s.
9. Vitjuk, VV., '«Levyj» terrorizm na Zapade: istorija i sovremennost' («Left» terrorism in the West: history and modernity)', M.: *Nauka*, 315 s.
10. Vyshyns'kyj, S. 'Oblychchja nacionalizmu: «Pravyj sektor» (The face of nationalism: «The Right Sector»)', URL: <http://s-vyshynsky.vkursi.com/6978.html>.
11. Vyshyns'kyj, S. 'Oblychchja nacionalizmu: «prypartijni pravi» (The face of nationalism: «paratroopers» are right»)', URL: <http://s-vyshynsky.vkursi.com/6988.html>.
12. Galkin, AA., 1967. 'Germanskij fashizm (German fascism)', Akad. nauk SSSR, In–t mirovoj jekonomiki i mezhdunar. otnoshenij, M.: *Nauka*, 399 s.
13. Galkin, AA., 1994. 'Rossijskij fashizm? (Russian fascism?)', *Sociologicheskij zhurnal*, №2, c.17–27.
14. Galkin, AA., 1971, 'Sociologija neofashizma (Sociology of neo–fascism)', M.: *Nauka*, 198 s.
15. Golovko, V., 2010. 'Ekstremizm ta radykalizm v Ukraїni: osoblyvosti formuvannja, osnovni naprjamy, formy protydii' z boku derzhavy (Extremism and radicalism in Ukraine: peculiarities of formation, main directions, forms of opposition from the state)', *Problemy istorii Ukraїny: fakty, sudzhennja, poshuky: mizhvid. zb. nauk. pr.*, Vyp.19 (2), s.248–276.
16. Goncharov, II., 2009. 'Sovremennye teoretiko–metodologicheskie podhody k izucheniju pravoradikal'nyh partij Zapadnoj Evropy (Modern theoretical and methodological approaches to the study of right–wing parties in Western Europe)', *Molodoy uchenyj*, №11, s.218–220.
17. Grachev, AS., 1986. 'Politicheskij jekstremizm (Political extremism)', M.: *Mysl'*, 269 s.
18. Efremov, AE., 1970. 'Korichnevaja ugroza (Brown menace)', M.: *Politizdat*, 152 s.
19. 'Istorija fashizma v Zapadnoj Evrope (The history of fascism in Western Europe)', M.: *Nauka*, 616 s.
20. Kurnosov, DD., 2014. 'Pravoradikal'nye partii i dvizhenija v sovremennoj Velikobritanii (Right–wing parties and movements in modern Britain)', diss. ... kand.polit. nauk: spec. 23.00.02, 165 s.
21. Lematovych, VB., 1997. '«Pravyj» radykalizm i nacional'na ideja (na materialah ukrai'ns'koi i rosijs'koi pravoradikal'noi presy 1989–1996 rokiv) («Right» radicalism and a national idea (based on the materials of the Ukrainian and Russian right radical press 1989–1996))', dys. ... kand. polit. nauk: spec. 23.00.03, 182 s.
22. Lihachev, V., 2014. '«Pravyj sektor» i drugie: nacional–radikaly i ukraїnskij politicheskij krizis konca 2013 – nachala 2014 goda («Right Sector» and others: national radicals and the Ukrainian political crisis of the end of 2013 – beginning of 2014)', *Forum novejshej vostochnoevropskoj istorii i kul'tury*, T.11, №2 (22), s.75–116.
23. Lihachev, V., 2016. 'Pravye radikaly po obe storony rosijsko–ukraїnskogo konflikta (Right–wing radicals on both sides of the Russia – Ukraine conflict)', *Russie Nei Visions*, №95, 34 s.
24. Lomejko, VB., 1968. 'Est' li shansy u novogo Adol'fa? (Is there a chance for a new Adolf?)', M.: *Mezhdunar. otnoshenija*, 208 s.
25. Lopuhov, BR., 1985. 'Neofashizm: opasnost' dlja mira (Neo–fascism: a danger to the world)', M.: *Molodaja gvardija*, 175 s.
26. Morozov, IL., 2010. 'Levyj jekstremizm kak politicheskij fenomen vtoroj poloviny XX – nachala XXI vekov: jevoljucija strategii i taktiki (Left–wing extremism as a political phenomenon of the second half of the XX – early XXI centuries: the evolution of strategy and tactics)', avtoref. diss. ... d–ra polit. nauk: spec. 23.00.02 «Politicheskie instituty, processy i tehnologii», 43 s.
27. Novik, FI., 1976. 'Neonacizm v FRG: pod#emy i porazhenija. 1949–1974 gg. (Neo–Nazism in Germany: ups and downs. 1949–1974)', 224 s.
28. Opitc, R., 1988. 'Fashizm i neofashizm (Fascism and neo–fascism)', 280 s.
29. Pogorel'skaja, SV., 2004. '«Vechno vchershnie»: pravyy populizm i pravyy radikalizm v Zapadnoj Evrope («Forever yesterday»: right–wing populism and right–wing radicalism in Western Europe)', *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija*, №3, s.51–63.
30. Pomorin, Ju., 1980. 'Neonacisty (Neo–Nazis)', 294 s.
31. 'Sovremennyy fashizm: ego oblich'e i bor'ba s nim (Modern Fascism: its appearance and the fight against it)', Praga, 202 s.
32. 'Special'noe soobshhenie o vskrytoj i likvidiruemoj antisovetskoj gruppe v Voroshilovgradskoj oblasti, imenujushhej sebja «Ukraїnskoj nacional–socialistskoj rabochej partiej» (Special report on the opened and liquidated anti-Soviet group in the Voroshilovgrad region, calling itself the «Ukrainian National – Socialist Workers' Party»)', *Galuzevyy derzhavnyj arhiv Sluzhby bezpeky Ukraїny*, F.16, Op.1, Spr.625, Ark.21–39.
33. Stogov, I., 2001. 'Revoljucija seichas! (Revolution now!)', SPb.: *Amfora*, 336 s.
34. Strjapko, IO., 2015. 'Vyznachennja fenomena krajnih pravyyh politychnyh partij (Definition of the phenomenon of extreme right political parties)', *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Serija: Filosofija. Sociologija. Politologija*, №1, s.225–233.
35. Filatov, GS., 1984. 'Fashizm, neofashizm i antifashistskaja bor'ba v Italii (Fascism, neo–fascism and anti–fascist struggle in Italy)', M.: *Nauka*, 381 s.
36. Charnyj, SA., 2004. 'Nacistskie grupy v SSSR v 1950–1980–e gody (Nazi groups in the USSR in 1950–1980s)', *Neprikosnovennyj zapas*, №5 (37), s.71–78.
37. Betz, H.–G., 1994. 'Radical right–wing populism in Western Europe', New York: *St Martin's Press*, 200 p.
38. Carter, E., 2005. 'The extreme right in Western Europe: success or failure?', Manchester: Manchester University Press and New York: *Palgrave*, 271 p.
39. Kitschelt, H., 1995. 'The radical right in Western Europe: a comparative analysis', Ann Arbor: *University of Michigan Press*, 332 p.
40. Minkenberg, M., 1993. 'Die neue radikale rechte im vergleich', USA, Frankreich, Deutschland, Opladen: *Westdt*, 411 p.
41. Shekhovtsov, A., 2013. 'Provoking the Euromaidan, URL: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/anton-shekhovtsov/provoking-euromaidan>.
42. Umland, A., 2005. 'Concepts of Fascism in Contemporary Russia and the West', *Political Studies Review*, Vol.3, №1, p.34–49.
43. Umland, A., 1997. 'The Post–Soviet Russian Extreme Right', *Problems of Post–Communism*, Vol.44, №4, p.53–61.

* * *